

Masarykova univerzita
Filozofická fakulta
Ústav evropské etnologie

LIDOVÁ ODĚVNÍ KULTURA

Príspevky k ikonografii, typologii a metodologii

Alena Jeřábková

Masarykova univerzita
Filozofická fakulta
Ústav evropské etnologie

LIDOVÁ ODĚVNÍ KULTURA

Příspěvky k ikonografii, typologii a metodologii

Alena Jeřábková

Etnologické studie 16

Brno 2014

Vědecká redakce:

Předseda: Prof. PhDr. Dušan Holý, DrSc.

Členové: PhDr. Stanislav Brouček, CSc.
PhDr. Alena Kalinová
Doc. PhDr. Alena Křížová, Ph.D.
Doc. PhDr. Martina Pavlicová, CSc.
PhDr. Jarmila Procházková, Ph.D.
PhDr. Peter Slavkovský, DrSc.

Recenzenti:

doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.
PhDr. Petra Mertová, Ph.D.

© 2014 Alena Jeřábková

© 2014 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-7625-9 (online: pdf)

ISBN 978-80-210-6928-2 (brožovaná vazba)

OBSAH

Úvodem	5
--------------	---

STUDIUM LIDOVÉHO ODĚVU

Lidový oděv, jeho charakteristické rysy a aspekty jeho studia	9
Historie bádání o lidovém oděvu v českých zemích	24
„Druhá existence“ lidového kroje jako předmět národopisného bádání. In: Premeny ľudových tradícií v súčasnosti. 1. Československo. Bratislava 1977, s. 225–229.....	35

LIDOVÝ ODĚV NA MORAVĚ

Odivání. In: Jančář, Josef a kol.: Lidová kultura na Moravě. Vlastivěda moravská. Země a lid. Nová řada, sv. 10. Strážnice – Brno 2000, s. 116–158.....	43
Svatební pláštěnka jako relikv renesančního oděvu. Národopisná revue 12, 2002, s. 32–36.....	118
K typologickému zařazení hornáckých kabátků. Národopisná revue 11, 2001, s. 24–28	126

LIDOVÝ ODĚV NA VALAŠSKU

Tři příspěvky k ikonografickému studiu lidových krojů (s R. Jeřábkem). Český lid 56, 1969, s. 317–324	137
Šuby na Valašsku v kontextu středoevropského oděvu	151
Delimitace regionálních typů lidového oděvu na rozhraní Valašska a Slováků. Slovácko 10–11, 1968–1969, s. 5–26.....	171
Úvahy o lidovém oděvu na Valašsku.....	191

Zkratky	249
Literatura	250
Biografický medailon	260
Bibliografie	262
Resumé	267

ÚVODEM

Když jsem přijala laskavou nabídku vedoucího Ústavu evropské etnologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, doc. PhDr. Miroslava Války, PhD., k vydání publikace o lidovém oděvu, přicházela v úvahu tři převažující témata: kapitoly o lidovém oděvu v Evropě, vycházející z mé přednáškové činnosti, antologie starších vydaných prací a monografie lidového oděvu na Valašsku. Mezi těmito alternativami jsem zvolila určitý kompromis, který je průřezem mé publikační aktivity. Texty první, druhé, osmé a desáté kapitoly nebyly dosud zveřejněny. Do souhrnu jsem nezařadila typologické a ikonografické příspěvky poměrně mladšího data, které lze dohledat v Etnologických studiích č. 5, 9 a 11, vydávaných Ústavem evropské etnologie. Kapitola z Lidové kultury na Moravě není podle tehdejších redakčních pokynů opatřena poznámkovým aparátem.

Při práci na této knížce jsem byla zavázána především mé dceři, doc. PhDr. Aleně Křížové, Ph.D., bez jejíhož všestranného úsilí by tento spis nevznikl. Děkuji PhDr. Heleně Beránkové z Etnografického ústavu Moravského zemského muzea v Brně, PhDr. Blance Petrákové z Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně a PhDr. Danielu Drápalovi, Ph.D., z Ústavu evropské etnologie za pomoc při shromažďování obrazového materiálu. Vážím si velkorysého gesta Mgr. Martina Šimšy z Národního ústavu lidové kultury ve Strážnici za poskytnutí rukopisu knihy o krejčovských střížích. Velmi mi pomohla také spolupráce Mgr. Terézie Gabrhelové, Mgr. Marie Novotné a Mgr. Romana Malacha.

Vzpomínám na ty, kteří mi byli na počátku mé profesní činnosti nápomocni: na paní Zdenku Jelínkovou, PhDr. Evu Urbachovou, paní Libuši Sušilovou z Valašských Klobouk, manžele Škarpichovy z Velkých Karlovic a na mou milou tchyni, paní Marii Jeřábkovou, která mi byla zdrojem cenných informací o valašských krojích. Konečně moje vzpomínka patří mému zesnulému manželovi, prof. PhDr. Richardu Jeřábkoví, DrSc., který mě vždy v zájmu o lidové kroje povzbuzoval a podporoval.

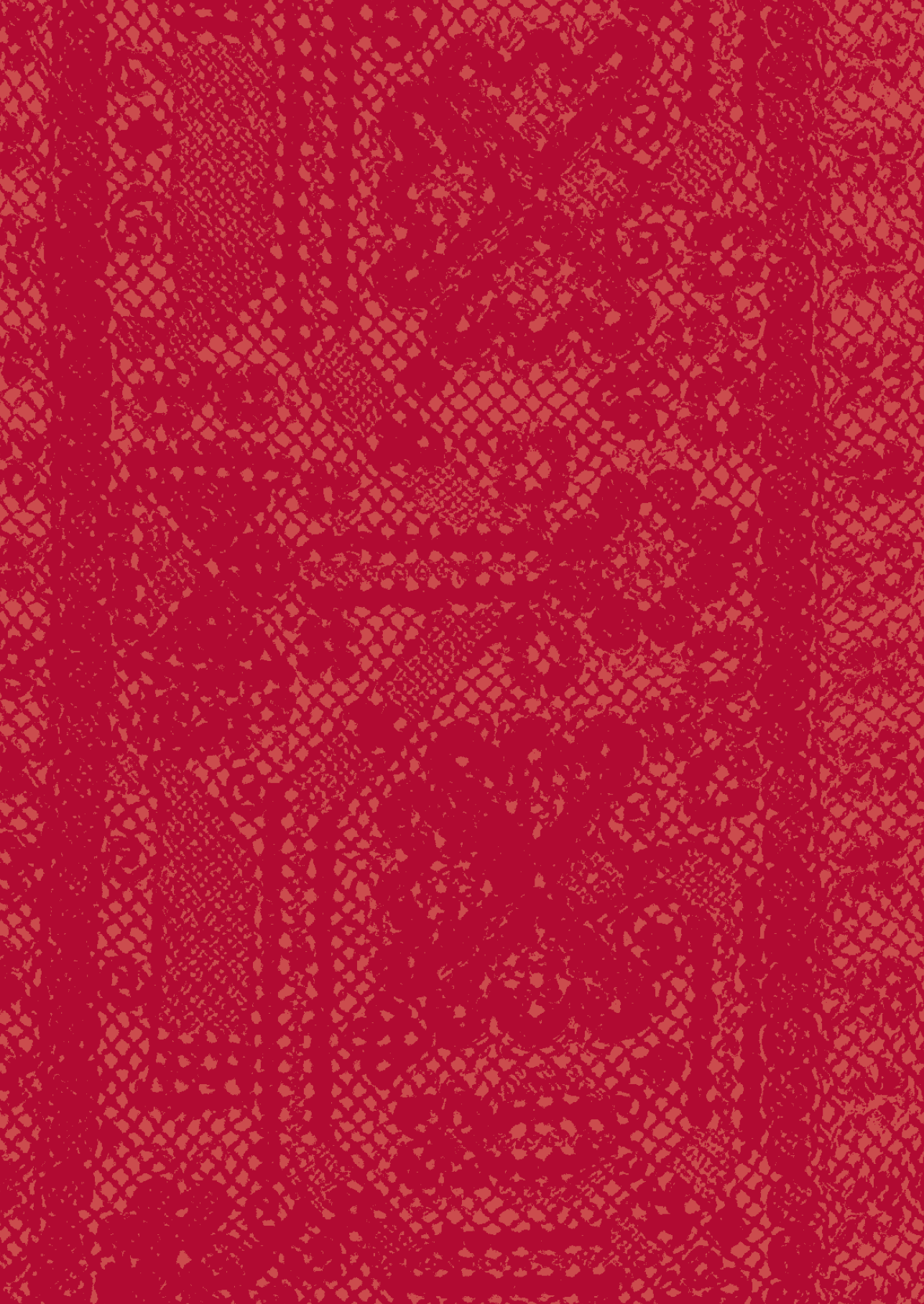
V Brně, dne 23. března 2014

Alena Jeřábková

STUDIUM LIDOVÉHO ODĚVU

STUDY OF FOLK CLOTHING

© Vlastislav Štěrba 2017

LIDOVÝ ODĚV, JEHO CHARAKTERISTICKÉ RYSY A ASPEKTY JEHO STUDIA¹

Lidový oděv chápeme jako soubor oděvních součástí lidové komunity, jejíž vymezení se z hlediska bádání o této části lidové kultury v minulosti nestejně pojímalo. Zatímco odborná literatura 19. a zčásti též první poloviny 20. století zaměřovala svou pozornost pouze na vesnické prostředí a tudíž převážně na zemědělské vrstvy, historicko-společenské změny po roce 1945 si vynutily rozšířit zájem badatelů o oděvní kulturu skupin obyvatelstva, vzešlých sice z vesnického milieu, zakotvených však v jiných zaměstnáních: sloužících, drobných řemeslníků, horníků, od druhé poloviny 19. století též pracujících v továrnách a na technických stavbách. V závislosti na změnách v rozsahu objektu zkoumání došlo k terminologickému posunu. Pojem kroj, popř. lidový či selský, se po druhé světové válce začal častěji nahrazovat souslovím lidový oděv, který naznačuje rozšíření zájmu o odívání celého spektra lidových vrstev a též o vnitřní strukturu lidového oděvu v jeho různých podobách a vývoji. V posledních letech lze pozorovat v odborné literatuře návrat k používání pojmu lidový kroj, který je zřejmě široké veřejnosti srozumitelnější. Podstatné je to, že změny v pohledu na odívání lidu, prezentované pojmem lidový oděv, mají své pevné místo i v pracích moderních badatelů, používajících pojem lidový kroj. Ke studiu lidového oděvu se zpravidla přiřazuje též pozornost ke kosmetickým úpravám nositele oděvu. Další zásahy do lidského těla, rituální či estetické, podobně také lidové šperky, překračují již hranice bádání o vlastním lidovém oděvu a vyžádaly si samostatné disciplíny v rámci etnologie.

Základní rysy lidového oděvu

Od doby starověkých říší vyvíjel se lidový oděv v protikladu k historickému kostýmu, oděvu nelidových vrstev – šlechty, bohatých měšťanů, církevních hodnostářů a vojska. Přirozené pro něj bylo, že podléhal současným uměleckým stylům a s nimi přecházel z jedné země do druhé, i když jeho vzhled se často považoval za určitý národní oděv. Jména jeho tvůrců překryla historie, některá jsou známá až z 18. a 19. století. Nepochybně však vznikl v ruce profesionálních tvůrců.²

1 Tento text vznikl během dlouholetého pedagogického působení v Ústavu evropské etnologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně a byla v něm využita autorčina hesla z encyklopedie *Lidová kultura Čech, Moravy a Slezska* (Praha: Mladá fronta, 2007).

2 Otázkami terminologie lidového oděvu a historického kostýmu se zabývala Alena Křížová

Vývoj lidového oděvu se odvíjel přirozeně pod rouškou anonymity; ta byla narušena až v jeho poslední fázi, kdy vystupují do popředí osoby, uznávané ve svém prostředí za arbitry původnosti lidových krojů a z této funkce usměrňují úpravy krojů i zavádění některých oděvních součástí.

Lidový oděv byl imunní vůči rychlému střídání módních vln, typickému pro historický kostým. Jeho vývoj probíhal pomalu, přijetí nových prvků do tradičních soustav se uskutečňovalo jen zvolna. I prokazatelné vlivy historického kostýmu na lidový oděv se realizovaly až s větším časovým odstupem. V této souvislosti je třeba se vyjádřit k mnohokrát diskutované otázce těchto vlivů na tvářnost lidového oděvu. Podrobnou analýzou lidového oděvu v českých zemích je lze snadno vystopovat, i když tomu stály v cestě různé církevní promluvy či vydané patenty.³ Lidové vrstvy se nemohly ubránit velkým společenským proměnám, které přinášela např. renesance s novými názory na odívání se zásadní přeměnou celistvého šatu na členěný. Důležitým prostředníkem k přejímání nových prvků do lidového oděvu byly střední vrstvy a profesionální řemeslníci, kteří disponovali cechovními knihami se střihy kabátů a byli často výlučnými dodavateli obuvi, mužských pokrývek hlavy a různých výzdobných součástí oděvu. Čím více se lidový oděv vzdaloval od tradičních modelů, byly tyto podněty významnější. To se týká také výšivek, v jejichž vzorech lze nalézt inspirace z nelidového prostředí. Podstatné je, že prvky převzaté z cizího prostředí dokázal lid povětšinou zakomponovat do svých krojových kompletů tak, že tvořily harmonický celek. Stranou vlivů historického kostýmu zůstávaly archaické typy krojů hlavně v horských oblastech, ve větší míře na Moravě a na Slovensku.

Lidový oděv byl úzce spjat s geografickým prostředím, které poskytovalo materiál k jeho zhotovení, ale podmiňovalo také základní konstrukci oděvu. V tom smyslu se lišil oděv horských oblastí a nížin, kdy se přirozeně přizpůsoboval povrchu terénu. Geografické prostředí jako izolované horské masivy či naopak široké roviny s osídlením podél řek umožňovaly vznik odlišných oděvních typů.

S geografickým prostředím souvisel také způsob zaměstnání; typickým příkladem může být horské pastevectví. Výrazným zásahem ekonomického charakteru do vývoje oděvu bylo v 19. a 20. století zapojování mužské populace do pracovního procesu v továrnách, na železnicích atd. Tehdy se tradiční lidový kroj ukázal jako nevhodný a poznenáhlu ustupoval dostupné konfekci.

Důležitým činitelem ve vývoji lidového oděvu byly historické události. Zvláště války způsobovaly značnou pauperizaci obyvatelstva, během nichž se neobnovovaly oděvní součástky a posléze se dávala přednost pořízování novějších variant.

v příspěvku *Lidový oděv a historický kostým (Poznámky k terminologii, formě a funkci oděvu)*. Národopisná revue 11, 2001, s. 5–9.

3 Štěpánová, Irena: *Lidový oděv v Čechách 19. století*. 1. sv. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1984, s. 54.

V našich zemích nejhůře postihly lidové vrstvy třicetiletá válka a napoleonská tažení. Nezanedbatelným otiskem válečných událostí v lidovém oděvu byl vliv uniformy, ať již to bylo v přijetí celých oděvních součástí, jako byly např. pokrývky hlavy, či různých výzdobných prvků, jako např. výložek na rukávech kabátů. Z etnologického i historického hlediska významnou roli na formování lidového oděvu sehrály kolonizace. Ty způsobily symbiózu vlastních oděvních prvků s domácími nebo s nimi beze zbytku asimilovaly, popřípadě byly vůči nim inertní a zdůrazňovaly etnickou příslušnost nositelů oděvu. V našem lidovém prostředí se tak např. odlišoval кроj českého a německého etnika. Studium z nich vyplývajících etnokulturních vztahů zaujímá v etnologii významné místo.

Na formování lidového oděvu, hlavně jeho územního rozšíření, měla vliv správní a církevní centra, která přispívala k dotváření regionálních typů oděvu či jeho variant. V neposlední řadě byly často pro lidový oděv určující jeho materiály, výrobní postupy a především jeho střih. Žádný z uvedených faktorů působících na tvárnost lidového oděvu nepůsobil izolovaně, ale v symbióze s jinými.

Vznik lidového oděvu a jeho funkce

Zdá se být přirozené, že oděv vznikl především jako ochrana před klimatickými vlivy a jako doplněk pracovního procesu. Z analogie s necivilizovanými mimoevropskými pospolitostmi vyplývá, že pohnutky k zahalování těla závisely též na magii, kultu. Z našeho prostředí takové poznatky z minulosti nemáme. Ojediněle se v lidovém oděvu vyskytují jeho pozůstatky, sloužící věrským představám, jako např. úvodnice.

Pro nedostatek dokladů z raného vývoje lidového oděvu nelze spolehlivě zjistit, jaký podíl zaujímal na lidovém oděvu jeho estetická stránka. Teprve z poslední fáze vývoje кроjů lze rozpoznat součástky, které sloužily pouze estetickým cílům, jako např. stuhy, šátečky, některé úpravy vlasů apod. Estetická funkce se neprojevovala jen ve výběru a míře zdobných prvků, ale také v citu pro ladnost oděvu, který umožňoval nejen kombinovat harmonicky oděvní součástky, ale přispíval pozitivně k celkovému vzhledu člověka. Samozřejmě se podroboval kolektivním vkusovým normám. Ztrátu této přirozené vnímavosti krásy lze pozorovat v konečné fázi vývoje lidových кроjů jako je zbytnění a zkrácení sukní deformujících tvar postavy.

Přirozenou funkcí, kterou oděv plnil, bylo rozlišení pohlaví a označení stáří nositele oděvu; tak se samostatně vyčlenil dětský oděv. S přibývajícím věkem se odkládaly některé oděvní součástky a zaměňovaly za jiné. Dávala se přednost tmavším barvám, ženy si častěji místo rukávů s kordulkami brávaly různé jupky a kabátky. Důležitým předělem v životě člověka byla změna stavu. U žen vyžadovala spletené a pokryté vlasy, muži odkládali atributy svobodných jako pírka na kloboucích. Změnám v oblékání se nevyhnuly ani svobodné matky.

Náboženské vyznání se v našich zemích ve srovnání s některými jinými, případně s jinými religiozními soustavami projevovalo málo. Omezovalo se hlavně na osoby ortodoxního židovského vyznání. V mírných náznacích lze pozorovat větší střízlivost v oděvu a v jeho výzdobě v obcích s evangelickým vyznáním.

Obřadní funkci zastávaly typické oděvní součástky, jako např. úvodnice, svaatební úpravy hlavy, obřadní ručníky ženichů a družbů atd. Výroční obřady vyžadovaly řadu specifických úprav oděvu odpovídajících jejich smyslu. S obřadní funkcí úzce souvisela reprezentační, která se projevovala nejen při určitých obřadech, ale též při slavnostech jako byly hody, velké církevní svátky, v 19. a ve 20. století také při význačných veřejných a politických událostech. Čím byl oděv svátečnější, tím větší podíl měla estetická stránka.

Lidový oděv představoval jeden z předních znaků charakteristiky regionu. Příslušnost k němu, která se utvářela po staletí, zavazovala jeho obyvatele k těm formám oděvu, které se považovaly obecně pro region za typické.

Uvnitř regionů či jednotlivých lokalit nebyl oděv všech jejich obyvatel stejný. Nezanedbatelný byl osobní přístup a invence vkládané do jeho zhotovení, obměňoval se též podle ročních období. Výrazným rozlišovacím znamením byla příslušnost k jednotlivým sociálním vrstvám. Zatímco chudší lidé se museli spokojit s materiály získanými z vlastních zdrojů a s domácí výrobou, movitější zvýrazňovali své postavení drahými materiály a výzdobnými prvky, nákladnými kabáty a kožichy. Jejich zhotovení bylo již v rukou profesionálních řemeslníků podobně jako obuv, mužské a mnohdy i ženské pokrývky hlavy. S jejich počínáním se otevírala cesta k přejímání novinek, zhusta však i cizorodých prvků do lidového oděvu. Také oděv některých řemeslníků více vybočoval z běžného oděvu či na sebe upozorňoval neobvyklými oděvními součástkami. Ve venkovských městech se ustálil oděv oscilující na pomezí lidových krojů a historického kostýmu, vytvářející osobitou kategorii v oděvní kultuře obyvatelstva.

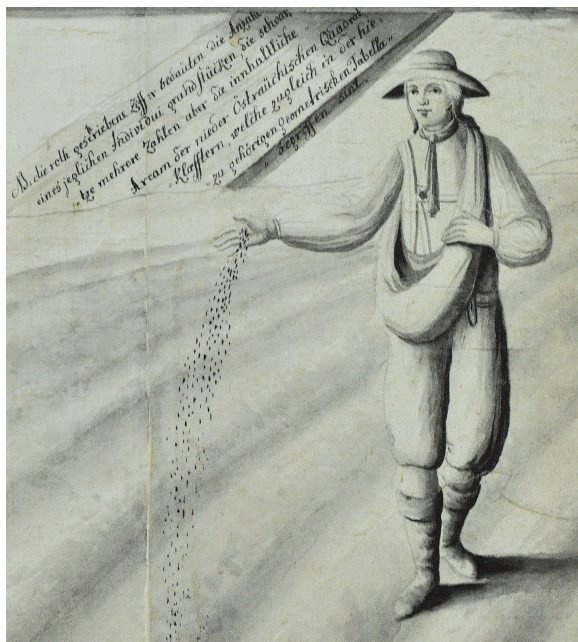
Naznačená různorodost funkcí lidového oděvu, vzájemně se prolínajících a podmiňujících předurčuje speciální metody zkoumání tohoto národopisného jevu: náhled na lidový oděv jako součást hmotné či sociální kultury lidu nebo objekt jeho výtvarné tvorby.

Typy lidového oděvu

Ve struktuře lidového oděvu jako etnologického jevu lze rozpoznat jeho vnitřní členění na typy a druhy. Za typ lidového oděvu považujeme soubor oděvních kompletů vyznačujících se převahou charakteristických znaků, z nichž některé mohou být obsaženy i v jiných typech, ale jejich souhrn je v určitém typu jedinečný. Společné prvky lidové kultury daly vzniknout na širších územích oděvním typům, překračujícím hranice regionů, případně územních a státních celků. Jejich výskyt souvisí s geografickým rozložením (nížinný, horský typ), s ekonomickými, historickými či

Katastrální mapa obce Kostelec, Caspar Springer, Franz Bourischek, 1782. Ikonografické prameny, obr. č. 43.

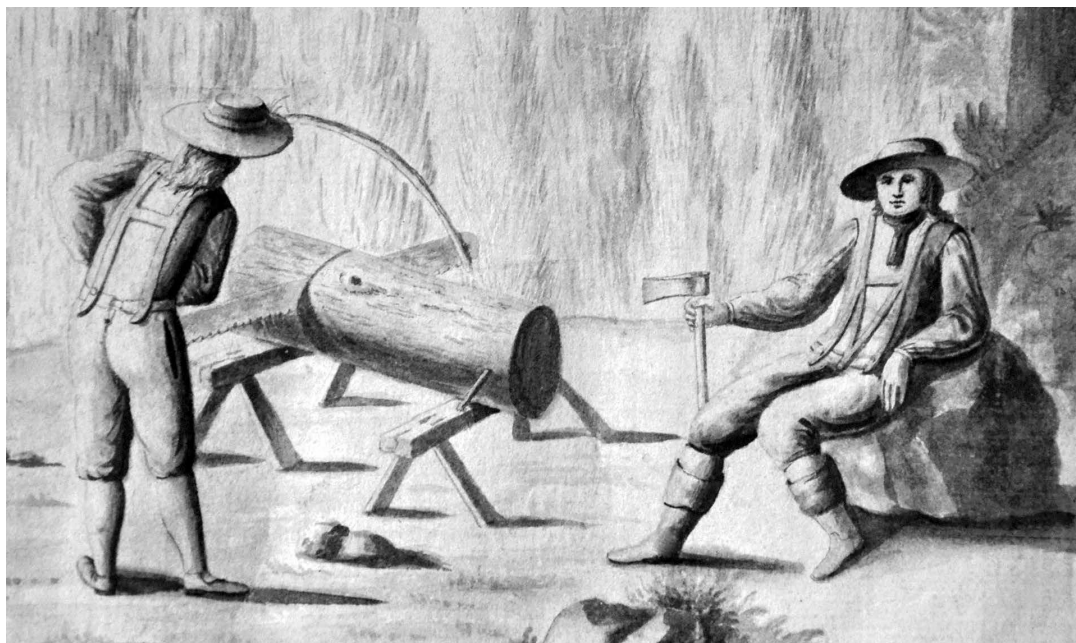

Katastrální mapa obce Rosice, Johann Nepomuk Krzaupal, 1779. Ikonografické prameny, obr. č. 41.

Franz Kledenský: Žena z okolí Fulneka, 1817. Ikonografické prameny, obr. č. 108.

PRACOVNÍ ODĚV

Mapa lesního revíru Loučky, Franz Robek, 1779. Ikonografické prameny, obr. č. 45.

Marie Gardavská: Muž z Rusavy, zač. 20. stol. Pohlednice.

Muž a žena při sklizni, Velká nad Veličkou, 30. léta 20. stol. ÚEE A01940, foto V. Úlehla.

etnickými popudy k jejich vzniku (karpatský typ mužského oděvu) nebo představují určitou fázi vývoje lidového oděvu (dvouzástěrový ženský oděv). K určení oděvního typu přispívají především střih a forma základních oděvních součástí.

Typologickým rozbohem lze určit též typy jednotlivých oděvních součástí; hlavním kritériem pro jejich třídění je jejich střih. Ve vymezení oděvního typu zaujímají přední místo ty oděvní součástky, které tvořily základní oděv: mužské a ženské košile, kalhoty, ze svrchního oděvu kabáty. Nejjednodušším střihem mužských košil bylo tzv. podélné pončo, v němž plátno pokrývající hrudník a záda je položeno vcelku a není na ramenou přestřiženo. Tento střih se uchoval u archaictějších krojových typů (na východní a jihovýchodní Moravě). U příramkových střihů jsou mezi předními a zadními díly na ramenou všity obdélníčky plátna zřasené u krčního otvoru (některé typy na Moravském Slovensku, na Hané, starší typy na Chodsku). Ostatní typy vznikly různými způsoby zhotovení hlavně v mladších letech vývoje lidového oděvu (převážná část Čech a západní Moravy). Rovné či zkosené rukávy vytvářejí uvnitř těchto typů různé varianty. Příramkový střih byl příznačný pro ženské košile širokého území (střední, severovýchodní, východní a jihovýchodní Morava, Chodsko), méně byl zastoupen raglánový (Podluží), v němž rukávy pokrývaly paže, ramena a dosahovaly až ke krčnímu otvoru. Zbytek tvořily košile ušité s ramenním švem (větší část Čech a západní Moravy). Hlavním určujícím znakem ženských krojových typů byly dvě zástěry (Hornácko, Těšínsko), sukně sešité se živůtky (Chodsko, jižní Valašsko, Moravské Kopanice, valašsko-slezské pomezí, Těšínsko). Převážnou část našeho území pokrývají typy zadních zástěr zakrývajících celou spodní polovinu těla a vpředu se dotýkajících či sukní sešitých vcelku. Vznikly pravděpodobně z původní soustavy dvou zástěr.

Dominantní složku v mužských oděvních typech představovaly kalhoty. Nejjednodušším typem byly rovné plátěné, které sloužily jako pracovní. Starším typem byly rovné houněné (Valašsko, Těšínské Slezsko, Moravské Kopanice). Vývojově mladší typ představovaly dlouhé úzké soukenné (jihovýchodní Morava), krátké pod kolena (Čechy, západní a střední Morava). Dlouhé kalhoty ke kotníkům, ovlivněny městskou módou, uplatnily se až v poslední fázi vývoje lidových krojů.

Mužské kabáty reprezentují odlišné typy. Pro horské oblasti spjaté s karpatskou kulturou jsou charakteristické huně střihu příčného ponča, u nichž je ramenní část střižena spolu s rukávy a vytvořena přeložením sukna, takže šev je veden v podpaždí (Valašsko, Těšínské Slezsko). Haleny střihu podélného ponča s čtverhranným límcem na zádech tvoří jednu oblast výskytu na jihovýchodní Moravě (s variantami na Brněnsku a na Dražanské vysočině). Župicový střih s částí rozšiřující se od pasu dolů znamenal řadu kabátů na východní a jihovýchodní Moravě a vyskytoval se též ve variantách podšitých kožešinami, a to pro muže i ženy. Nebylo výjimkou, že se uvedené střihy vzájemně kombinovaly, jak dokazují starší muzejní sbírky. Některé

kabáty na území Čech vycházely ze společného střihového principu: rozšiřovaly se na zádech v úrovni spodního okraje rukávů (Chodsko). Četné byly na území Čech kabáty s rozšiřujícími se spodními klíny, ovlivněné barokní módou. Kromě těchto starších typů převzalo lidové prostředí v 19. století řadu kabátů z městského oděvu (carrick, redingot). Bohaté typologické řady je možné sledovat u oděvních součástí, jako jsou čepce, živůtky, mužské vesty, ženské i mužské kabátky. Ty mají však větší význam pro vymezení regionálního typu oděvu.

Tyto typy se formují v souladu s etnografickými oblastmi, i když jednomu regionu nemusí přináležet pouze jeden typ lidového oděvu, jako je tomu např. na Valašsku či na Moravském Slovensku. Tyto typy jsou dány jejich základními prvky, jako jsou materiál, střih, výzdoba. Podobně jako u oděvního typu mohou se některé z nich vyskytovat též v jiných typech. Primární význam pro zformování regionálního typu oděvu měly ty oděvní součástky, které si lidé zhotovovali sami, případně u místních řemeslníků, respektujících tradiční kulturu. Regionální typy se jasněji rýsovaly se zaváděním barvených suken do lidového oděvu, které se postupně staly pro tu či jinou oblast nezaměnitelné. Nejmenší význam pro vytčení regionálních typů měly krojové doplňky jako klobouky, boty, šátky, které více podléhaly módě a přísunu trhu a často se také vyráběly v jedné oblasti pro druhou. Regionální typy vznikaly v širokých souvislostech daných ekonomickými, historickými i etnickými rysy lidové kultury. K jejich vzniku přispělo podstatnou měrou geografické prostředí, které napomáhalo k vytvoření společné lidové kultury a působilo často jako přirozená hranice vůči jinému regionálnímu typu. Nezanedbatelný význam pro jejich utváření měla též správní a církevní centra. Hranice regionálních typů jsou historicky proměnlivé; v 19. století možno zachytit jejich posun v důsledku změn správních center, životních podmínek i estetické atraktivnosti některých z nich. České země podobně jako Slovensko jsou obdařeny velkou variabilitou regionálních typů, často velmi odlišných, ale rozdílných též rozsahem svého výskytu a stupněm vývoje, kterého na konci své životnosti dosáhly. Zatímco lze nalézt typy zahrnující pouze několik vesnic (Hornácko), jiné se rozprostírají na poměrně velkém území (Haná). Ve vývojové posloupnosti zauímají místo nejstarších typů horské kroje na Těšínském Slezsku, nejvíc podléhající módním vlivům byly některé české kroje.

V rámci regionálních typů vznikaly místní varianty opírající se o detaily ve výzdobě, o výšivku, o úpravu ženské hlavy, způsob nošení některých součástí či výhradní používání některého z textilních materiálů. Na vznik těchto variant měla v minulosti vliv existence farností, stmelujících společnou komunitu nositelů oděvu.

I když typologickou metodu lze použít na rozbor všech oděvních součástí a regionálních typů, samá podstata zkoumaného objektu nabízí věnovat více pozornosti lidovému oděvu na Moravě a ve Slezsku. Vyniká totiž značnou variabilitou a rozdílnými postaveními na vývojové stupnici od archaických typů až po ty, které

Wilhelm Horn: Nevěsta a ženich z Tovačovského panství, 1837. Ikonografické prameny, obr. č. 198.

Wilhelm Horn: Stárek a stárka z Klobouckého panství u Brna, 1837. Ikonografické prameny, obr. č. 187.

Wilhelm Horn: Svobodný pár z Bzeneckého panství, 1837. Ikonografické prameny, obr. č. 195.

Wilhelm Horn: Manželský pár z Bzeneckého panství, 1837. Ikonografické prameny, obr. č. 194.

OBRÁDNÍ ODĚV

Slavnostní úprava hlavy dívky v kroji moravských Charvátů z Frélichova, 1934.

*Úvodnice z Velké nad Veličkou.
ÚEE A01068.*

*Ženich a nevěsta, Javorník, 11. 9. 1887.
EÚ MZM FA 2016, foto J. Šíma.*

Úvodnice z Velké nad Veličkou.

byly ve větší míře ovlivněny měšťanským oděvem. Také příbuznost lidového oděvu na východní, jihovýchodní a jižní Moravě se slovenskými a polskými kroji umožňuje badatelům sledovat mnoho zajímavých etnokulturních souvislostí.

Druhy lidového oděvu

Lid přizpůsoboval svůj oděv nejen okolní přírodě, ale též změnám počasí a každodennímu životnímu rytmu. V tom smyslu nabýval na osobitosti oděv letní, zimní, pracovní, sváteční, obřadní.

Zatímco letní oděv se nevyznačoval zvláštními oděvními součástkami, zimní vyžadoval větší péči. Nejjednodušším opatřením proti zimě bylo zmnožení oděvních součástek. Ochranu proti zimě a nepohodě poskytovaly ženám plachty, které se v této funkci uchovaly na našem území nejdéle do poloviny 20. století na Těšínsku. Ve druhé polovině 19. století dosáhly na našem venkově velké obliby vlnáky a udržely se jako jedny z posledních pozůstatků tradičních krojů. Přírozený zdroj tepla poskytovaly kožešiny, v lidovém prostředí snadno dostupné. Ovčí kožešiny sloužily ke zhotovení kožichů a čepic, podšívaly se jimi také krátké i dlouhé kabáty. Mužské soukenné kabáty plnily spíše sváteční a reprezentační funkci než zateplovací. Boty se v zimě plnily plevami nebo slámou, nohy se ovinovaly onucemi. V některých regionech se papuče šily nebo pletly z pruhů sukna. Kůžeštinové a pletené rukavice patřily současně také k pracovnímu oděvu. Zimní oděv vyjadřoval též majetnost nositele oděvu: zámožní muži si mohli dovolit vydří nebo sobolí čepice, kožichy pošívané sukrem a mnohdy na povrchu lemované liščí kožešinou patřily do šatníku vdanců a ženatých a často se stávaly součástí obřadního oděvu.

Pracovní oděv se vyznačoval prostotou a účelností, zřídka se brávaly k dohrávání součástky svátečního oděvu. Dávala se přednost podomácky zhotoveným materiálům: lněnému a konopnému plátnu, šerému suknu, na obuv se používalo dřevo a hrubá kůže. Pracovní oděv se skládal pouze ze základních nejnужnějších oděvních součástek, nikoliv těch nákladných jako byly kordulky a vesty. V zimě posloužily starší kabáty oblečené do rukávů a převázané povříselem či řemenem. V létě bylo běžné chodit naboso. Jako speciální obuv k pracovním příležitostem sloužily dřeváky nebo kožené střevíce s dřevěnou podešví, obouvaly se starší kožené boty, na východní a jihovýchodní Moravě krpce. K senoseči patřilo čisté, namnoze bílé oblečení. Muži dávali přednost plátěným kalhotám a přes ně zpravidla spuštěné košili. V některých krajích zakrývali hlavu slaměným kloboukem. Pytlovina posloužila místo zástěry nebo přehozená přes hlavu jako ochrana proti dešti, používaná často dětmi na pastvě. Důležitou součástí pracovního kroje byly zástěry: z velké plátěné uvázané u pasu a za šíjí se rozhazovalo při setí zrna, rozšířené byly modré zástěry, někdy s lácem. Zástěry se staly typickou součástí oděvu ve vinařských oblastech: jejich výskyt pokrývá větší část Moravského Slovenska, kde

přešly do kompletů některých svátečních krojů. Tyto zástěry jsou úzké, většinou modré, na poli a ve vinohradě si je hospodáři zasunovali jedním cípem za pás. Široký kožený opasek v horských typech krojů (Valašsko, Lašsko, jihovýchodní Morava) byl nezbytný při práci v lese a na cestách s povozy, protože při fyzické zátěži zpevňoval břišní svalstvo. K této činnosti se též používaly palčáky utkané na malých stávcích (Valašsko, Lašsko, Hornácko).

Zásadními změnami prošel pracovní oděv v době odkládání krojů. Už v 19. století se stále více uplatňovaly materiály, které nevyžadovaly složitou údržbu jako různé tisky, barchety, flanely, manšestr, cajkové látky. Ženy dávaly přednost jupkám (kacabajkám), kabátkům ušitým z továrního tisku s drobným vzorem, postupně se z něj šily sukně a zástěry, někdy i šátky, a tak vznikal nový krojový komplet, který se stal s patřičnou úpravou i svátečním krojem poslední vývojové fáze.

Ve 20. století pronikaly do pracovního oděvu stále více prvky z konfekce: galoše, gumové holínky, v druhé polovině tepláky a svetry u žen. Muži se obraceli k běžným součástkám civilního oděvu. Ženy i muži tyto součástky paradoxně kombinovali se staršími krojovými (jako sukně s tepláky či starší nohavice s konfekčními saky).

Samostatnou skupinu pracovních oděvů tvořilo oblečení řemeslníků. Jejich oděv lidového, někdy však už městského typu dotvářely součástky potřebné pro jejich práci jako ševcovské a řeznické zástěry, mlynářské komplety s čepicemi apod.

Sváteční oděv

Sváteční kroj představoval vždy úplný komplet typu lidového oděvu daného regionu, důležitou složkou v něm byl výběr materiálu a estetická stránka. V rámci svátečního kroje se odlišovala dopolední varianta určená do kostela a význačná o velkých církevních svátcích a nedělní odpolední, méně nákladná, s kterou se počítalo k muzikám a venkovským slavnostem.

Obřadní oděv

Obřadní oděv plnil důležitou roli při rodinných obřadech. Jeho základem byl sváteční oděv doplněný specifickými součástmi. Velká péče se věnovala oblečení nevěsty a ženicha, případně družiček a družbů. Důstojnost obřadu dokládaly takové oděvní součástky, které patřily spíše k oděvu starších osob jako různé druhy kabátů a kožichů. V rámci jednoho regionálního typu se volily vývojově starší součástky jako kordulky, vlněné sukně konkrétní barevnosti. V Čechách s dosahem na severozápadní Moravu, na Hřebečsku a na Kravařsku ještě v první polovině 19. století oblékaly nevěsty pláště odvozené z renesanční módy měšťanského prostředí. Dominantou nevěstina vzhledu byla úprava hlavy, která nabyla různých podob podle jednotlivých regionů. Základem bylo pečlivé spletení vlasů do pramenů omotaných tkanicemi a stuhami. Na nich spočívaly ozdobné tkánky nebo

Rodina z Blatnice. EÚ MZM FA 2095, foto J. Klvaňa.

Rodina z Ratíškovice, 1959. ÚEE A09792.

Ženy z Kunovic, 12. 9. 1887. EÚ MZM FA 2161, foto J. Šíma.

Skupina dětí z Charvátské Nové Vsi, 1961. ÚEE A01782, foto R. Jeřábek.

Skupina dětí z Nové Lhoty, 1898. EÚ MZM FA 2021, foto J. Klváňa.

Matka s dítětem z Hřivínova Újezda na Luhačovicích. ÚEE A16397, foto A. Václavík (?).

korunky posíté hedvábím a přizdobené umělými kvítky a bižuterií. Tyto úpravy se lišily podle regionů i podle majetnosti nevěsty. Bezúhonnost nevěsty dokládá myrtový věneček. V některých regionech součástí svatební úpravy nevěstiny hlavy byl čepec, na nějž se upevňovala výzdoba. Většinou však čepec dostávala nevěsta až při následném svatebním obřadu. Jako součást svatebního i svátečního oděvu se uchovaly podélné roušky uvázané v týle, pozůstatky archaického zavíání hlavy běžného ve středověku. V 18. století jsou doloženy ještě na Hané, nejdéle se uchovaly na Moravském Slovensku. Složitě úpravy hlavy se od poslední čtvrtiny 19. století nahrazovaly věncem z umělých květin. U starších typů krojů nosila nevěsta vždy úvodnici, plachtu ovinutou kolem ramen, boků a paží, jejíž původní smysl měl věrský význam.⁴ Tyto plachty stejně jako roušky jsou ukázkami vrcholného estetického cítění lidu.

Ženich měl často kabát nebo kožich, hlavní ozdobu tvořila kytka na klobouku či na klopě, případně péro. Podobnou funkci jako u úvodnice nevěsty plnil pravděpodobně u ženicha ručník, kterým byl opásán; vyšitý a darovaný nevěstou se uchoval na Hornácku až do 20. století. Jeho obdobou byl hanácký šátek uvázaný na koso na ženichově horní polovině těla. Ikonografické doklady z první poloviny 19. století ukazují šerpy, uvázané od ramene k boku i v jiných regionech (na Valašsku, ve středních Čechách u ženicha i družby). Družbové a družičky měly menší kytky, mohli si dovolit mladistvější vzezření, někde i družičky nosily úvodnice.

Ty byly hlavní součástí oděvu žen, které šly do kostela k tzv. úvodu po skončení šestinedělí. Kmotra v ní nesla zavínuté dítě, případně je měly všechny ženy doprovázet matku do kostela. V Čechách přikryla kmotra dítě křestním šátkem, nověji továrně zhotoveným vlněným nebo hedvábným. Křestní výbavičku dítěte pořizovali jen v majetnějších rodinách, obvyklý byl čepeček. Ustálené formy darů patřily spíše ke zvyklostem kulturního charakteru než k projevům tradiční lidové kultury.

Za smuteční barvu v lidovém prostředí považovali lidé původně bílou: ženy si vázaly bílé plachetky, na Chodsku muži vyjadřovali smutek bílým tkalounem na klobouku. Černá barva jako smuteční se ujímá v lidovém prostředí až ve druhé polovině 19. století. Oblékání nebožtíků do předem připravených rubášů se v 19. století opouštělo, lidé se pohřbívali ve svátečním oděvu, pod těla žen se podkládaly úvodnice. Zemřelým svobodným patřil svatební oděv s doprovodem družbů a družiček.

Různé obměny oblečení a specifické oděvní součástky se vyskytovaly při výročních obyčejích a slavnostech, jejichž bohatá škála přesahuje rámec tohoto příspěvku.

4 Podrobný výklad věrského významu úvodnic podal Antonín Václavík ve studii *Genese obřadních plachet, koutnice a úvodnice. Příspěvky k lidovým obřadům rodinným, lidovému umění a kroji*. In: Sborník Franku Wollmannovi k sedmdesátinám. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1958, s. 482–529.

HISTORIE BĚDÁNÍ O LIDOVĚM ODĚVU V ĆESKÝCH ZEMĚCH

Z nejstarších písemných pramenů jsou pro studium lidového oděvu významné archivní dokumenty, zvláště pozůstalostní spisy, které poskytují vřčty oděvních součástek, vzácně doplněné jejich popisem. Ty přinášely též různé topografie a vlastivědné práce z konce 18. a počátku 19. století (Hanke, Schwoy, Jurende, Wolny, Gerle, Sommer), často však kusé a nejasné z důvodu neznalosti krojů či nepochopení jejich vzhledu. Přesto jsou důležité vřhledem k časnému datování. Cennými zdroji poznání jsou popisy krojů vyvolané nejrůznějšími podněty. Tak např. z vřslechu obyvatel z valašských vesnic v roce 1777 v Uherském Hradišti bylo popsáno oblečení vyslychaných. Z nejvyšších míst monarchie pocházely žádosti o účast krojovaných osob na tzv. korunovačních slavnostech. K některým z nich se zachovaly též popisy předváděných krojů. Tak jsou např. zdokumentovány kroje vybraných párů pro slavnost u příležitosti návštěvy císaře Ferdinanda V. a jeho manželky v Brně roku 1836, převedené Wilhelmem Hornem do obrazové podoby.

Narůstající zájem o lidové kroje v polovině 19. století byl podpořen rozvojem národního vlastenectví, který vyústil ve snahy vytvořit nový typ oděvu s použitím lidových prvků.¹ Je příznačné, že při odporu vůči státnímu systému hledali vlastenci oporu u jiných slovanských národů, což se odráželo v ochotě připojit podněty z jejich krojů. Pokoušel se o to spolek Slovanská lípa a celý tento proud se dočkal porozumění ve Slovanské výstavě v Moskvě roku 1867.

Systematický zájem o lidové umění a kroje rozvíjel až Musejní spolek olomoucký založený roku 1883 se svým Časopisem musejního spolku olomouckého od roku 1884. Manželé Jan a Vlasta Havelkovi, stojící v jeho čele, věnovali pozornost především výšivkám, a to po sběratelské i výstavní linii. Jejich úsilí vrcholilo v roce 1885 velkou výstavou v Olomouci a v zastoupení na výstavě výšivek ze zemí monarchie ve Vídni v roce 1886. Vlasta Havelková (1857–1939) se věnovala studiu ornamentů, jejichž původ hledala v prehistorických motivech a přisuzovala jim magický a kultovní význam.² Její bibliografie čítá řadu článků týkajících se krojů i jiných odvětví lidové kultury.

1 Moravcová, Mirjam: *Národní oděv roku 1848. Ke vzniku národně politického symbolu*. Praha: Academia, 1986.

2 Křížová, Alena: „Starobylý“ původ lidového ornamentu (podle Vlasty Havelkové). In: Křížová, Alena a kol.: *Ornament – oděv – šperk*. Brno: Masarykova univerzita, 2009, s. 58–69.

Významný je její podíl na vydání sbírky *Moravské ornamenty* (I.–III. Olomouc 1888–1891). Ve sběratelském a dokumentačním úsilí jí byla nápomocna sestra Madlenka Wanklová (1865–1922), která sdílela stejné názory na symboliku ornamentálních motivů. Sběratelskou činností byla propojena s olomouckým muzeem Františka Xavera Běhálková (1853–1907), která se kromě krojů a vyšívání věnovala také tanci. Berta Sojková (1860–1932) připravila k vydání *Vyšívání lidu slovanského na Moravě* (Olomouc 1885) a *Vzory vyšívání lidu slovanského na Moravě* (Olomouc 1887) vycházející z olomoucké muzejní sbírky.

Rozsáhlou sběratelskou aktivitu projevovaly členky spolku Vesna, založeného v Brně v roce 1870. Sběrka, zahrnující 3580 textilií, připadla v roce 1949 Etnografickému ústavu dnešního Moravského zemského muzea v Brně.³

Sběratelská činnost v Čechách našla své zázemí v nově založeném národopisném oddělení Náprstkova muzea v roce 1877 a prezentovala se úspěšnou výstavou krojů v Praze v roce 1882. K oživení zájmu o lidové kroje přispěly četné krajinové výstavy, které se konaly koncem osmdesátých a počátkem devadesátých let. Jejich úspěch povzbudil příznivce lidového umění k vytvoření české chalupy na Všeobecné zemské jubilejní výstavě v Praze 1891, na které byly také vystaveny kroje a textilie. Vrcholem tohoto úsilí se stala Národopisná výstava českoslovanská v Praze roku 1895, která mimo jiných dokladů lidové kultury prezentovala kroje shromážděné z celonárodních sbírek. Pojednání o nich ve stejnojmenném díle (vyšlo 1896) se ujali Tereza Nováková a Josef Klvaňa. Exponáty z výstavy se staly základem krojové sbírky nově vzniklého Národopisného muzea v Praze v roce 1896. Odborná činnost získala svou základnu od roku 1891 na stránkách Českého lidu, v němž především Josef Klvaňa (1857–1919) a Jan Koula (1855–1919) usilovali o seriózní zpracování získaného terénního materiálu. Časopis umožnil mnoha místním zájemcům zasílat příspěvky o krojích ze svého prostředí. Nezanedbatelný význam měla také recenzní část zprostředkovávající informace o domácí i zahraniční literatuře. Další platformou odborné činnosti se staly časopisy Národopisný sborník českoslovanský (1897–1905) a Národopisný věstník českoslovanský (od roku 1906). Z přelomu století lze v nich najít příspěvky Reginy Bíbové, Vlasty Havelkové, Josefa Klvani.

V devadesátých letech vznikají první větší díla svědčící o dlouhodobé systematické práci. Čenku Zíbrtovi (1864–1932) a Zikmundu Winterovi (1846–1912) se podařilo soustředit množství cenných archivních a ikonografických dokladů k vývoji oděvu na našem území, historického kostýmu i lidového oděvu (*Dějiny kroje v zemích českých. Od dob nejstarších až po války husitské*. Praha 1892; *Dějiny kroje v zemích českých. Od počátku století XV. až po dobu Bělohorské*

3 Kalinová, Alena – Nováková, Lenka: *Dcerám českým... Brněnský ženský vzdělávací spolek Vesna v letech 1870–1920*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2007.

bitvy. Praha 1893). Ve výkladu původu některých lidových oděvních součástí došli ke zjednodušeným závěrům pramenícím z menší znalosti terénního materiálu a z jejich převážné kulturně historického zaměření. Ani závěry Jana Kouly nevybočovaly z rámce konzervativního historismu zvláště při studiu ornamentiky; jeho seriál o slovenských a moravskoslovenských krojích v Českém lidu (*O kroji lidu slovenského*. Český lid 1892) je však založen na seriózním studiu v terénu. Do velkoryse pojatého díla *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* přispěli kapitolami o lidové kultuře (Böhmen. Wien 1896) Alois Jirásek (1851–1930) a samostatnými statěmi o lidových krojích na Moravě a ve Slezsku (Mähren und Schlesien. Wien 1897) Josef Klvaňa a František Sláma (1850–1917).

Všeobecný zájem o lidovou kulturu ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století se odrazil v řadě monografií, z nichž zvláště některé jsou dodnes východiskem ke studiu příslušných regionů a jejich krojů. Patří k nim Karla Václava Adámka *Lid na Hlinecku* (1913), Emilie Fryšové *Jihočeská Blata* (1913), Terezy Novákové *Kroj národní a lidové vyšívaní na Litomyšlsku* (1891), Jana Vladimíra Charváta *Z českého jihu* (1898), Augustina Žaluda *Česká vesnice* (1919), Josefa Dufka *Naše Horácko jindy a nyní* (1893), Jana Vyhlídala *Naše Slezsko* (1903), Matouše Václavka *Moravské Valašsko* (1894). Mezi nimi vyniká dílo Františka Bartoše (1837–1906), který svou metodou vytvořil model lokální a regionální monografie. Jeho terénní výzkumy se týkaly Zlínska, Moravského Valašska, Podluží, Moravských Kopanic. Jejich výsledky shrnul v díle *Lid a národ I.–II. Sebrané rozpravy lidopisné a literární* (Velké Meziříčí 1883–1885). K nim se druží drobná monografie rázovité obce Líšně, dnes součásti Brna (*Líšeň. Obrázky lidopisné*. Brno 1902, s. Cyrilem Mašíčkem). Odborná hodnota krajových monografií této doby je kolísavá, závislá na autorech jednotlivých svazků. To platí i pro edice *Moravská vlastivěda a Čechy*.

Všeobecné poznání o lidovém oděvu obohatila také díla spisovatelů 19. a 20. století s více či méně dokumentárními či beletristickými prvky. Božena Němcová (1820–1862) těžila z autentických zážitků na Chodsku (*Obrazy z okolí domazlického*. Květy 1845), na něž navázal s hlubším odborným pojetím Karel Jaromír Erben (1811–1870) v příspěvku *Popis krojů lidu selského, tak nazvaných Chodů neb Buláků v okolí města Domažlic v Čechách* (Květy – Česká včela 1867). V této souvislosti připomínáme též Karolinu Světlou, Terezu Novákovou, Jana Herbena, Gabrielu Preissovou, bratry Mrštíky.

Na přelomu století se pokusili zachytit obraz mizejících lidových krojů krajoví vlastivědní či muzejní pracovníci. Barbora Hoblová⁴ (1852–1923) uveřejňovala cenné materiálové práce o lidových textiliích ve středních Čechách, na Poděbradsku a Mladoboleslavsku, Jan Svozil (1857–1948) a Jan Zbořil (1879–1959) postřehy z Hané. Vysokou mírou autenticity vynikají *Lidské dokumenty*

4 Pilíková, Klára: *Barbora Hoblová*. Národopisný věstník 24 (66), 2007, s. 64–73.